

## نظام قواعد فقهی در تنظیم‌گری هوش مصنوعی: مطالعه تطبیقی با اصول حقوق بین‌الملل

### بیان مسئله

هوش مصنوعی (AI) به عنوان یکی از فناوری‌های تحول‌آفرین قرن بیست‌ویکم، چالش‌های نوینی در حوزه‌های اخلاقی، حقوقی و اجتماعی ایجاد کرده است. از جمله مسائل کلیدی، تنظیم‌گری (Regulation) این فناوری است که نیازمند چارچوب‌های حقوقی مستحکم برای مقابله با مخاطراتی نظیر تبعیض الگوریتمی، نقض حریم خصوصی، مسئولیت مدنی و کف‌ری عاملان، و تهدیدات امنیتی می‌باشد.

در سطح بین‌المللی، اسنادی مانند کنوانسیون‌های سازمان ملل متحد، مقررات اتحادیه اروپا (EU AI Act ۲۰۲۴) و اصول OECD بر لزوم تنظیم‌گری مبتنی بر حقوق بشر تأکید دارند. با این حال، نظام‌های حقوقی اسلامی، به ویژه قواعد فقهی شیعه و سنی، پتانسیل بالایی برای ارائه راه‌حل‌های بومی و اخلاق‌محور دارند. قواعد فقهی مانند «لاضرر»، «تسلیط»، «احکام حُرْمَت»، «قاعده لاضرر و لاجرح»، «قاعده ید»، «قاعده تقیه» و... می‌توانند مبنایی برای تنظیم‌گری AI فراهم آورند، اما فقدان مطالعات تطبیقی سیستماتیک با اصول حقوق بین‌الملل، خلأیی جدی ایجاد کرده است. این مقاله به بررسی این خلأ می‌پردازد: چگونه نظام قواعد فقهی می‌تواند با اصول حقوق بین‌الملل همگرا شده و چارچوبی جامع برای تنظیم‌گری AI در جوامع اسلامی ارائه دهد؟ عدم پاسخ به این مسئله، جوامع اسلامی را در برابر چالش‌های جهانی AI آسیب‌پذیر می‌سازد.

### پیشینه تحقیق

با بررسی آثار علمی مرتبط، پژوهش‌های پیشین را می‌توان در دو دسته کلی طبقه‌بندی نمود. دسته اول شامل تحقیقاتی است که با رویکردی فقهی به مسائلی «فضای مجازی» پرداخته‌اند و دسته دوم، آثاری هستند که موضوع «تنظیم‌گری هوش مصنوعی» را از منظر حقوقی و سیاستی (و نه فقهی) بررسی کرده‌اند. پژوهش حاضر با هدف رفع خلأهای موجود در هر دو دسته تعریف می‌شود.

### دسته اول: مطالعات فقهی با محوریت فضای مجازی

این دسته از مقالات، هرچند از حیث استناد به قواعد فقهی با پژوهش حاضر قرابت دارند، اما عمدتاً بر کلیت «فضای مجازی» متمرکز بوده و نگاهی نظام‌مند و تطبیقی به «هوش مصنوعی» ندارند.

### مقالات:

۱. «دلالت‌های قواعد فقهی برای سیاست‌گذاری فضای مجازی» نوشته حسین مهدی‌پور و ناصر باهنر.
۲. «قواعد فقهی مرتبط با ایجاد مسئولیت در فضای مجازی با تأکید بر قاعده ارشاد جاهل» نوشته زهرا طاهری‌پور.
۳. «قواعد فقهی پالایش فضای مجازی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران» نوشته سیدعلیرضا طباطبایی و محمدعلی لیالی.
۴. «قواعد فقهی حاکم بر تعامل نظام اسلامی با ملت‌های مسلمان دیگر در فضای مجازی» نوشته فاطمه فلاح تفتی.

- وجوه تمایز با پژوهش حاضر:
- تفاوت در دامنه موضوعی: این مقالات به «فضای مجازی» به معنای عام آن می‌پردازند، در حالی که پژوهش حاضر به طور خاص بر «هوش مصنوعی» با ویژگی‌های منحصر به فردی چون عاملیت (Agency) و خودیادگیری تمرکز دارد.
- تفاوت در سطح تحلیل: این آثار رویکردی جزئی‌نگر و موردی دارند؛ برای مثال به یک موضوع خاص مانند «مسئولیت» (طاهری‌پور)، «پالایش» (طباطبایی و لیالی) یا «سیاست‌گذاری کلی» (مهدی‌پور و باهنر) می‌پردازند. در مقابل، پژوهش حاضر به دنبال ارائه یک «نظام» (System) جامع و یکپارچه از قواعد برای تنظیم‌گری است.
- تفاوت در رویکرد تطبیقی: هیچ‌یک از این مقالات، مطالعه تطبیقی میان قواعد فقهی و اسناد جدید حقوق بین‌الملل در حوزه هوش مصنوعی را انجام نداده‌اند.

#### دسته دوم: مطالعات تنظیم‌گری هوش مصنوعی با رویکرد غیرفقهی

این دسته از تحقیقات، هرچند مستقیماً به موضوع «تنظیم‌گری هوش مصنوعی» می‌پردازند، اما فاقد مبنای هنجاری فقهی بوده و از نظریه‌های عمومی حقوق و سیاست بهره می‌برند.

#### مقالات:

۱. «الگوی مطلوب نظام تنظیم‌گری هوش مصنوعی در ایران: تحلیل رویکرد نهادی-قانونی» نوشته مهدیه لطیف‌زاده.
۲. «دکترین هنجارگذاری و تنظیم‌گری هوش مصنوعی» نوشته حامد اجاقی و همکاران.

۳. «سیاست‌گذاری و تنظیم‌گری فعال و هدفمند برای کاربردی‌سازی هوش مصنوعی».

۴. «تحلیل مفهومی و کاربردی حقوق دیجیتال و نقش آن در تنظیم‌گری و مدیریت چالش‌های حقوقی هوش مصنوعی» نوشته محمدمهران جافری و نرگس بامری فر.

- وجوه تمایز با پژوهش حاضر:
- تفاوت در منبع هنجارگذاری: این مقالات، الگوها و دکترین‌های خود را بر پایه تحلیل‌های نهادی (لطیف‌زاده)، نظریه‌های عمومی حقوق و سیاست (اجاقی و همکاران) و یا مفهوم «حقوق دیجیتال» (جافری و بامری فر) بنا می‌کنند. در نقطه مقابل، نوآوری اصلی پژوهش حاضر، استخراج نظام تنظیم‌گری مستقیماً از دل منابع و قواعد فقهی است.
- تفاوت در هدف تطبیقی: این آثار فاقد مطالعه‌ای تطبیقی و نظام‌مند میان یک چارچوب داخلی (خواه حقوقی یا فقهی) با جدیدترین اسناد بین‌المللی مانند قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا (AI\ AIEU\ ActEU) هستند. پژوهش شما این دو جهان هنجاری (فقه و حقوق بین‌الملل) را در کنار هم قرار داده و تحلیل می‌کند.

در نتیجه، پژوهش حاضر با ارائه یک «نظام» منسجم مبتنی بر قواعد فقهی برای تنظیم‌گری «هوش مصنوعی» و انجام مطالعه تطبیقی با اصول حقوق بین‌الملل، خلأ تحقیقاتی موجود را پر کرده و گامی نوآورانه در این حوزه میان‌رشته‌ای برمی‌دارد.

### ضرورت و اهمیت تحقیق

**ضرورت عملی:** با توجه به ورود گسترده ابزارهای هوش مصنوعی به زیرساخت‌های کشور، تدوین قوانین بومی بدون تکیه بر پشتوانه فقهی مستحکم ممکن نیست.

**اهمیت نظری:** اثبات پویایی فقه در مواجهه با مسائل مستحدثه پیچیده و نشان دادن ظرفیت فقه برای تولید ادبیات جهانی در حوزه حقوق فناوری.

**اهمیت تطبیقی:** ایجاد زبان مشترک میان حقوق‌دانان مسلمان و مجامع بین‌المللی برای مشارکت در تدوین کنوانسیون‌های آینده مرتبط با هوش مصنوعی.

### اهداف تحقیق

هدف اصلی: استخراج و تبیین نظام قواعد فقهی مؤثر در تنظیم‌گری و حکمرانی هوش مصنوعی.

هدف فرعی ۱: شناسایی اصول بنیادین حقوق بین الملل در اسناد معتبر جهانی پیرامون تنظیم‌گری هوش مصنوعی .

هدف فرعی ۲: مطالعه تطبیقی و یافتن نقاط اشتراک و افتراق میان قواعد فقهی (مثل قاعده لاضرر) و اصول بین‌المللی (مثل اصل ایمنی و امنیت) .

هدف کاربردی: ارائه پیشنهاد های تقنینی برای قانون‌گذاران داخلی جهت تدوین سند ملی هوش مصنوعی.

## سوالات تحقیق

سوال اصلی:

نظام قواعد فقهی چه ظرفیت‌هایی برای تنظیم‌گری هوش مصنوعی دارد و چه نسبتی با اصول بنیادین حقوق بین‌الملل در این حوزه برقرار می‌کند؟

سوالات فرعی:

۱. آیا قواعد فقهی قابلیت اعمال در تنظیم‌گری دارند؟
۲. کدام قواعد فقهی قابلیت اعمال در تنظیم‌گری هوش مصنوعی را دارند؟
۳. اصول حاکم بر تنظیم‌گری هوش مصنوعی در حقوق بین‌الملل (با تأکید بر اسناد یونسکو و اتحادیه اروپا) چیست؟
۴. نقاط اشتراک و افتراق قواعد فقهی و اصول حقوق بین‌الملل در حوزه هوش مصنوعی چیست؟
۵. چه موانع و چالش‌هایی در اعمال قواعد فقهی برای تنظیم‌گری هوش مصنوعی وجود دارد؟
۶. چگونه می‌توان چارچوبی یکپارچه از قواعد فقهی و اصول بین‌المللی برای تنظیم‌گری هوش مصنوعی طراحی کرد؟

## فرضیه های تحقیق

فرضیه اصلی:

نظام قواعد فقهی با انعطاف و جامعیت خود، ظرفیت ارائه چارچوب تنظیم‌گری کارآمد برای هوش مصنوعی را دارد و می‌تواند در تکمیل اصول حقوق بین‌الملل نقش مؤثری ایفا کند.

فرضیه های فرعی:

قواعدی چون لاضرر، عسر و حرج، احتیاط، قاعده نفی سبیل و.. قابلیت اعمال مستقیم در تنظیم‌گری هوش مصنوعی دارند.

اصول حقوق بین‌الملل با رویکردی علمانی، فاقد مبانی ارزشی و اخلاقی قوی هستند که قواعد فقهی می‌توانند این خلأ را پر کنند.

تلفیق قواعد فقهی و اصول بین‌المللی می‌تواند چارچوبی جامع‌تر و پذیرفته‌تر در جوامع اسلامی ایجاد کند.

## روش تحقیق

نوع تحقیق: بنیادی - نظری .

روش گردآوری داده‌ها: کتابخانه‌ای و اسنادی (بررسی متون فقهی، اسناد بین‌المللی، مقالات و کنوانسیون‌ها) .

روش تجزیه و تحلیل: توصیفی - تحلیلی و تطبیقی .

در بخش فقهی: از روش «اجتهادی» برای تطبیق قواعد بر مصادیق جدید (تنقیح مناط) استفاده می‌شود .

در بخش تطبیقی: از روش مقایسه میکرو (تطبیق قاعده با اصل) برای یافتن همگرایی و واگرایی استفاده خواهد شد.

## ساختار پژوهش (فهرست اولیه)

چکیده

مقدمه

فصل اول: کلیات و مبانی نظری

- مفهوم‌شناسی (هوش مصنوعی، تنظیم‌گری، قاعده فقهی)
- مقایسه مبانی نظری (رویکرد انسان‌محور حقوق بین‌الملل VS رویکرد ارزش‌محور فقه)

فصل دوم: استخراج نظام قواعد فقهی حاکم بر هوش مصنوعی

- قواعد پیشگیرانه/طراحی: لاضرر، احتیاط، حرمت اعانت بر اثم.
- قواعد مسئولیت/جبران: اتلاف، تسبیب، ید، غرور.
- قواعد حاکمیتی: نفی سبیل، تسلیط، عسر و حرج.

فصل سوم: اصول حاکم بر تنظیم‌گری هوش مصنوعی در حقوق بین‌الملل

- اصول اسناد جهانی (یونسکو، OECD): شفافیت، عدالت، ایمنی، حریم خصوصی.

- مطالعه موردی: قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا (EU AI Act).

فصل چهارم: مطالعه تطبیقی، چالش‌ها و ارائه چارچوب یکپارچه

- نقاط اشتراک (مانند: لاضرر = ایمنی؛ عدالت = عدم تبعیض).
- نقاط افتراق و چالش‌های اجرایی.
- ارائه مدل تلفیقی (استفاده از فقه برای مبانی ارزشی و حقوق بین‌الملل برای استانداردهای فنی).

نتیجه‌گیری و پیشنهادات (تقنینی و اجرایی)

منابع و مأخذ

## منابع و مأخذ

منابع فارسی و عربی:

۱. موسوی بجنوردی، سیدحسن، القواعد الفقهیه، قم: نشر الهادی
۲. مکارم شیرازی، ناصر، القواعد الفقهیه، قم: مدرسه الامام امیرالمومنین، ۱۴۱۱ ق.
۳. محقق داماد، سید مصطفی، قواعد فقه (بخش مدنی و کیفری)، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۴. ابن منظور، لسان العرب، بیروت: دار صادر
۵. سیوطی، جلال‌الدین، الاشباه و النظائر، بیروت: دار الکتب العلمیه
۶. طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی
۷. مقالات منتخب از مجله «حقوق و فناوری‌های نوین» و «فقه و اصول».

منابع لاتین:

- EU Artificial Intelligence Act, European Commission, ۲۰۲۴
- OECD Principles on Artificial Intelligence, OECD, ۲۰۱۹
- UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, UNESCO, ۲۰۲۱
- UN High-Level Panel on Digital Cooperation Report, ۲۰۱۹

- UNESCO. (٢٠٢١). Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence.
- European Commission. (٢٠٢٠). White Paper on Artificial Intelligence.